

Els ritus funeraris dels neandertals al Pròxim Orient

Paula López Herreros

Universitat de Girona

Grau en Història

Tutor: Julià Maroto Genover

Data: 09/06/2023

Agraïments

En primer lloc, m'agradaria donar-li les gràcies al Dr. Julià Maroto, que ha estat el meu tutor en aquest treball, pel seu acompanyament, dedicació i ànims durant tot el procés d'elaboració del projecte.

En segon lloc, agrair a tot el personal de l'Arxiu Comarcal de la Garrotxa, lloc on he realitzat les meves pràctiques curriculars, per ensenyar-me que tot esforç té una recompensa i recordar-me que sóc capaç de tot i més.

Per acabar, voldria donar les gràcies a la meva família, la qual ha estat un suport vital durant tota la tasca, no només d'elaboració d'aquest treball, sinó durant els quatre anys acadèmics de carrera. Als meus amics, els nous i els de tots la vida, per acompanyar-me, aconsellar-me i comprendre'm durant el llarg camí universitari. I finalment a tots i cadascun dels professors de la carrera, els quals ens han animat, aconsellat i recolzat, no solament a mi, sinó a tots els meus companys, durant aquesta etapa anomenada universitat i, especialment, en aquest projecte que suposa la culminació d'aquesta.

A tots, gràcies.

ÍNDIX DEL TREBALL

1. Introducció	3
1.1. <i>Justificació</i>	3
1.2. <i>Objectius</i>	4
2. Metodologia. Característiques i criteris per a la determinació dels enterraments neandertals	6
3. El jaciment de Shanidar	9
3.1. <i>Descobriments i excavació de la cova</i>	9
3.2. <i>Shanidar I</i>	10
3.3. <i>Shanidar II</i>	13
3.4. <i>Shanidar III</i>	14
3.5. <i>Shanidar IV</i>	15
3.6. <i>Shanidar V</i>	18
3.7. <i>Shanidar VI, VIII i IX</i>	18
3.8. <i>Shanidar VII</i>	20
4. El jaciment de Dederiyeh	21
4.1. <i>Descobriments i excavació de la cova</i>	21
4.2. <i>Dederiyeh 1</i>	22
4.3. <i>Dederiyeh 2</i>	24
5. El jaciment d'Amud	26
5.1. <i>Descobriments i excavació de la cova</i>	26
5.2. <i>Amud I</i>	29
5.3. <i>Amud 7</i>	30
6. El jaciment de Tabun	32
6.1. <i>Descobriments i excavació de la cova</i>	32
6.2. <i>Tabun C1</i>	33
7. El jaciment de Kebara	35
7.1. <i>Descobriments i excavació de la cova</i>	35
7.2. <i>Kebara 1 o KMH 1</i>	36
7.3. <i>Kebara 2 o KMH 2</i>	37
8. Discussió	40
8.1. <i>Shanidar</i>	40
8.2. <i>Dederiyeh</i>	43
8.3. <i>Amud</i>	43
8.4. <i>Tabun</i>	44
8.5. <i>Kebara</i>	44
9. Conclusions	46
10. Bibliografia	49

1. Introducció

3.1 Justificació

En el següent treball es realitzarà un estudi dels ritus funeraris dels humans neandertals en el Pròxim Orient. Aquesta anàlisi es farà mitjançant l'estudi individualitzat d'un seguit de jaciments –Shanidar, Dederiyeh, Amud, Tabun i Kebara–, agrupats segons la seva àrea geogràfica. Aquesta anàlisi inclourà una breu introducció al jaciment i la descripció de les proves que han servit per interpretar els enterraments. Seguidament, es discutirà i s'aprofundirà en cadascuna de les pràctiques funeràries, tant de caire particular com general, i es contextualitzarà en àmbit de la conducta dels neandertals. En darrer lloc, s'elaborarà la síntesi final. Prèviament, s'iniciarà el treball fent un esment a la metodologia.

A continuació es realitzarà una breu descripció de cadascun dels jaciments a estudiar, incloent en aquest resum l'àrea geogràfica, el tipus humà i una periodització de les restes de cadascuna de les coves. La descripció es farà seguint una ruta descendent de nord a sud pel Pròxim Orient, començant al jaciment de Shanidar, seguit de Dederiyeh, Amud, Tabun i acabant amb la cova de Kebara. Cal destacar, però, que tot i que les cronologies de les restes òssies de cadascun dels jaciments no coincideixen, totes les coves presenten una cronologia de 200.000 a 40.000 anys d'antiguitat, formant part del paleolític mitjà, i presenten el mateix tipus humà, *Homo neanderthalensis*. Respecte la cova de Shanidar, aquesta es localitza a la regió nord d'Iraq, concretament al Kurdistan. Presenta una cronologia de 80.000 a 40.000 anys d'antiguitat pel que fa a les restes òssies. Si continuem descendint pel mapa del Pròxim Orient, el següent jaciment amb el qual ens topem és la cova de Dederiyeh, un jaciment arqueològic situat a Afrin, Síria, i que presenta una cronologia de 200.000 a 40.000 anys d'antiguitat pel que fa a les restes humanes. El pròxim jaciment correspondria a la cova d'Amud. Aquesta es localitza a Israel i la cronologia de les seves restes se situa en un període de fa entre 61.000 i 53.000 anys. En penúltim lloc, i cada cop més al sud, trobem la cova de Tabun. Aquest jaciment es troba a Israel, i les seves restes humanes presenten una cronologia de 120.000 a 100.000 anys d'antiguitat. En darrer lloc, i sent el jaciment situat més al sud, localitzem la cova de Kebara que, de la mateixa manera que els dos jaciments anteriors, se situa a

Israel. Presenta una cronologia de les restes òssies corresponent a un període de fa entre 60.000 i 40.000.

3.2 Objectius

Aquest projecte consta de dos objectius principals. El primer és caracteritzar els jaciments dels humans neandertals del Pròxim Orient i els enterraments que són presents en cadascun d'ells. El segon objectiu és narrar els criteris que s'utilitzen per a la determinació d'inhumacions i exemplificar-los en els jaciments estudiats. A més a més, es realitzarà una anàlisi del comportament dels humans neandertals en relació amb el món de la mort i les pràctiques funeràries, i s'extrauran un seguit de conclusions sobre el seu comportament i intel·lectualitat.

Així, doncs, en aquest treball es farà un estudi de l'arqueologia funerària dels humans neandertals del Pròxim Orient. Abans, però, d'endinsar-se en profunditat en l'estudi de cadascun dels jaciments, es creu convenient explicar de què es tracta l'arqueologia funerària i el per què de la seva importància, sobretot en relació amb l'*Homo neanderthalensis*.

L'arqueologia funerària o arqueologia de la mort és una disciplina que se situa dins de la mateixa arqueologia, i que estudia les diferents societats del passat a través dels enterraments, restes i rituals funeraris de cadascun d'aquests grups. Per què és tan important aquest tipus d'arqueologia? La importància de l'arqueologia de la mort resideix en la quantitat d'informació que ens pot proporcionar. Per exemple, ens pot donar informació sobre el desenvolupament cultural, la ideologia, la dieta i la nutrició, els contactes comercials, la demografia, entre d'altres. Cal destacar que, l'arqueologia funerària, no només aporta informació sobre una societat i el seu funcionament, sinó que també ens proporciona informació sobre el comportament de dita societat, ja que la troballa d'enterraments intencionats implica un simbolisme i unes creences respecte al món de la mort. És per aquest motiu, que són tan rellevants les troballes del que semblen enterraments neandertals intencionats. Durant molts d'anys, s'ha associat, per part de diversos grups d'investigadors, a l'*Homo neanderthalensis* amb el nivell més bàsic i poc desenvolupat pel que fa al desenvolupament cognitiu. La descoberta de

possibles enterraments intencionats significaria que els humans de neandertal tenien una comprensió del simbolisme i l'espiritualitat, i possiblement alguna forma de ritu funerari. Tots aquests fets indicarien que els neandertals compartirien alguns comportaments i valors amb els *Homo* més moderns, una idea que deixaria enrere la creença d'alguns investigadors del fet que *Homo neanderthalensis* és una espècie amb un comportament més bàrbar i menys desenvolupat pel que fa a la conducta i intel·lectualitat.

2. Metodologia. Característiques i criteris per a la determinació dels enterraments neandertals

Pel que fa a la metodologia que s'utilitzarà per al desenvolupament del treball final del grau, s'utilitzaran com a eines principals fonts bibliogràfiques, sobretot bibliografia anglosaxona i francesa. Dins d'aquestes referències bibliogràfiques, s'usaran els llibres oficials de les excavacions publicats pels arqueòlegs que excavaren els jaciments. També es faran servir articles i llibres científics relacionats amb el contingut del treball.

Com s'ha mencionat en l'anterior apartat, l'objectiu d'aquest treball són els enterraments dels humans neandertals a partir de l'estudi de cinc jaciments concrets. És necessari, però, que abans de continuar, es defineixi el nostre objecte d'estudi, és a dir, l'enterrament. Amb això es fa referència a explicar què s'entén per enterrament i quins són els elements que permeten o bé afirmar la seva presència o bé suposar la seva alta probabilitat. Juntament es realitzarà una breu síntesi de quins poden haver estat els motius de l'inici de les pràctiques funeràries.

Gràcies als descobriments que s'han fet al llarg de la història de la recerca, avui dia sovint se situen els primers enterraments com l'obra dels pobladors mosterians. Aquests primers enterraments correspondrien a una nova orientació donada a la mort i a un augment de l'interès cap als difunts.

El tipus funerari dels neandertals s'ha caracteritzat per les inhumacions en fossa, les quals es troben més clarament a l'Europa Occidental i al Pròxim Orient. Alguns exemples corresponen als jaciments de la Ferrassie, la Chapelle-aux-Saints, Dederiyeh, Kebara, Shanidar, etc. El fet més característic de les inhumacions és que majoritàriament se situen en coves i es practica en fosses, les quals solen ser individuals, tot i que tenim casos de fosses múltiples. Com a norma general, la posició de l'individu en l'enterrament sol ser estirat de costat o sobre l'esquena, amb els braços flexionats, creuats sobre el pit o estirats a banda i banda del cos.

Pel que fa als criteris que cal tenir en compte a l'hora de determinar un enterrament, seguirem les directrius de l'investigador Alban Defleur (1993).

- Context de l'esquelet: aquest fet ens pot evidenciar si es tracta d'un enterrament intencionat o una deposició accidental o no intencionada.

- Posició de l'esquelet: principalment si la posició és més o menys doblegada o contreta sobre l'esquena o costats.
- Presència o no d'una fossa (clot o forat excavat): tot i que sembla que és imprescindible la presència d'una tomba per parlar d'enterrament, s'ha demostrat que això no és així, ja que s'han localitzat tombes sense esquelet i esquelets sense tomba. A més a més, existeix la possibilitat que es produeixi un enterrament sense tomba practicant la deposició del cos directament al terra i un posterior encobriment amb pedres o sediments.
- Presència de mobiliari funerari o aixovar

La determinació dels dos primers criteris ens permetrà reconèixer un enterrament. Si, juntament amb els dos primers criteris, apareixen els dos últims criteris, ens trobaríem davant d'una sepultura ideal.

Un cop escollits els criteris que s'utilitzen per determinar o no l'existència d'un possible enterrament, es farà èmfasis en quins podrien haver estat els motius pels quals els pobladors mosterians varen començar a practicar la inhumació. En primer lloc, cal descartar la creença sobre que va començar a practicar-se la inhumació per motius d'higiene. L'orientació i la posició del cadàver, juntament amb la possible presència de material desestimen aquesta intenció. Segons Defleur (1993), si el desig dels mosterians de desfer-se del cadàver hagués estat un desig primari, s'hauria preferit l'abandonament pur i simple, tal com feien amb les seves eines o restes de menjar. La pràctica d'enterrament dels difunts correspondria davant de tot a una evident preocupació per la protecció davant d'animals (carnívors, rosegadors i carronyaires) i agents naturals (Defleur, 1993). Els altres criteris que, segons Defleur, suposarien l'inici de la pràctica d'inhumació serien, en primer lloc, que aquesta pràctica permet que la descomposició tingui lloc sense cap mena de traumatismes i, en segon lloc, que permet respectar la integritat del cos; és una forma de respectar el seu destí i evitar la seva destrucció i objectivació.

L'enterrament suposa una traducció material d'un fenomen mental, un fenomen que, en primer lloc, reconeix la mort com un fet biològic de la naturalesa i que, en segon lloc, implicaria la consciència de l'altre com a part d'un mateix. Investigadors com el mateix Alban Defleur (1993) creuen que aquests dos pensaments varen arribar a formar part

de la consciència dels pobladors mosterians i que varen creure en l'existència d'un més enllà transcendental.

3. El jaciment de Shanidar

3.1 Descobrimet i excavació de la cova

A un costat de les muntanyes dels Zagros, al nord d'Iraq, hi ha la coneguda Gran cova de Shanidar. Es tracta d'una cova natural de la mesura d'unes quatre pistes de tenis i prou espaiosa per a ser habitable per a éssers humans. Està orientada en direcció sud, protegida dels vents hivernals i a les proximitats té fonts i rierols pel subministrament d'aigua. La cova de Shanidar se situa a la muntanya de Baradost, que domina la vall de Shanidar. Actualment, es troba a uns 2500 m per sobre del nivell del mar, té un terra pla d'uns 3000 m² i un sostre alt (15 m en el punt més alt), ennegrit per un dipòsit de sutge (Solecki, 1963). La cova presenta restes de cacera salvatge i els boscos, molts d'ells encara verges, actuen com a testimoni d'un clima fèrtil i apte per viure. Avui dia, la cova és la residència de cabrers kurds i els seus animals de pasturatge.

El jaciment ha estat excavat pels científics i s'ha comprovat que allí hi varen residir éssers humans: la seva cronologia es remunta a fa uns cent mil anys i al seu sediment hi ha testimonis del fet que va ser habitada pels humans neandertals de forma més o menys continuada durant unes 3000 generacions. La cova de Shanidar s'ha convertit en un dels llocs importants i fructífers per poder conèixer i resseguir la història primitiva de la humanitat. Es tracta d'un jaciment amb una successió clara del desenvolupament humà durant un període de temps llarg (Solecki, 1957).

El 1951, Ralph Solecki, que treballava en una expedició de la Universitat de Michigan a Iraq, va escoltar relats sobre la cova de Shanidar i decidí quedar-se al país per fer-hi unes primeres excavacions exploratòries. Els resultats obtinguts en aquesta foren molt prometedors i Solecki tornà a la zona el 1953 i, novament, el 1956, per fer dues campanyes extenses d'excavació. Les investigacions varen elaborar-se per encàrrec de la Direcció General d'Antiguitats d'Iraq i la Institució Smithsonian, entre altres organitzacions.

L'excavació va començar en una petita zona al centre de la cova. Durant tres temporades, es va profunditzar tot el conjunt acumulat de sediment a la cova fins arribar al llit rocós, a uns 45 peus de fondària (13,71 m). Durant aquest temps també va garbellar-se, aproximadament, una dècima part de la massa total de dipòsits. Les

excavacions varen proporcionar un registre molt ampli i ric pel que fa a l'ocupació humana (es remunta a uns cent mil anys), amb troballes d'antigues llars, eines, ossos d'animals i, fins i tot, esquelets de neandertals. Es varen localitzar quatre capes, distingibles entre elles pel color del sediment i els tipus d'artefactes que contenien, cadascuna de les quals correspon a una etapa del desenvolupament humà. Aquestes s'identifiquen, segons la descripció arqueològica, amb les lletres de la A a la D, de dalt cap a baix. La capa que ens interessa a nosaltres és la D, ja que és on es va descobrir l'*Homo neanderthalensis*. En aquesta capa trobem eines lítiques, però el fet més destacat és la troballa de restes òssies de nou neandertals, set adults i dos nens, les quals sembla que presenten enterrament (Stewart, 1977). Shanidar I, III i V estaven a la part superior de la capa, a la primera zona de concentració arqueològica. Les restes Shanidar II, IV, VI, VII, VIII i IX estaven aproximadament a la meitat de la capa, a la segona zona de concentració arqueològica.

L'ocupació de la cova per part dels neandertals va coincidir en el temps amb un període fred. Solecki (1957) va creure que l'època va ser especialment freda, i que això va contribuir a l'existència de moltes restes de fogars (els ocupants encenien el foc per mantenir-se calents i espantar els animals salvatges). Tot i que la cova oferia protecció enfront del clima fred, aquesta no estava exempta de perills. A vegades, argumentaren els arqueòlegs, es produïen desprendiments de roca del sostre. Això ho deduïen perquè varen trobar restes de fogars i animals sepultats sota desprendiments. També es varen trobar dos esquelets de neandertals que interpretaren com completament esclafats sota les roques, essent una probabilitat que aquestes es desprenguessin del sostre i els aixafessin.

Així, doncs, la cova de Shanidar és un jaciment especialment ric en restes humanes, i ens permet realitzar un gran estudi sobre els enterraments dels humans neandertals, ja que, segons els experts, el més probable és que les nou restes que corresponen a *Homo neanderthalensis* fossin sepultades intencionadament (Solecki, 1963).

3.2 Shanidar I

El descobriment de la resta anomenada Shanidar I va tenir lloc el 27 d'abril del 1957. L'esquelet, que pertany a un home de 30 a 40 anys, restava al sud-est del quadrat B7, a

uns 11 m per sota de la superfície. Aquesta resta descansava en un espai delimitat per grans blocs de pedra calcària. L'esquelet s'ha datat entre 60.000 i 45.000 anys d'antiguitat. La resta està composta per un crani, una mandíbula, diverses vèrtebres, costelles, el sacre, dues clavícules, dos omòplats, dos húmer, un radi i un cúbit, ossos de les mans, ossos dels malucs, un fèmur, dues tíbies, dos peronés i ossos dels peus.

Shanidar I descansava en una bossa de terra sorrenca i humida que contenia múltiples brases. Va trobar-se una banda horitzontal de terra negra i de forma allargassada aproximadament al nivell de les celles i a prop del costat dret del crani (Defleur, 1993, 151-168).

Segons el seu descobridor, Ralph Solecki, la mandíbula va desplaçar-se cap a l'est i ja no es trobava en posició anatòmica. Entre el crani i la mandíbula varen aparèixer diverses vèrtebres cervicals, l'escàpula i la clavícula. Per tal que pogués alliberar-se l'esquelet post cranial, va haver-se d'ampliar la zona d'excavació. L'esquelet estava orientat en direcció d'oest a est. L'espatlla esquerra estava més elevada que l'espatlla dreta. L'húmer esquerre estava en paral·lel al cos i la mà i l'avantbraç estaven creuats sobre el pit (Defleur, 1993, 151-168). L'húmer dret està en la mateixa posició que l'esquerre, però falten l'avantbraç i la mà. Tot i que a les diverses publicacions no es parla de la posició de les extremitats inferiors, el plànol publicat permet observar el fèmur dret i els ossos dels dos peus col·locats un al costat de l'altre en la posició adequada (Defleur, 1993, 151-168). Tot semblava indicar que les cames estaven estirades.

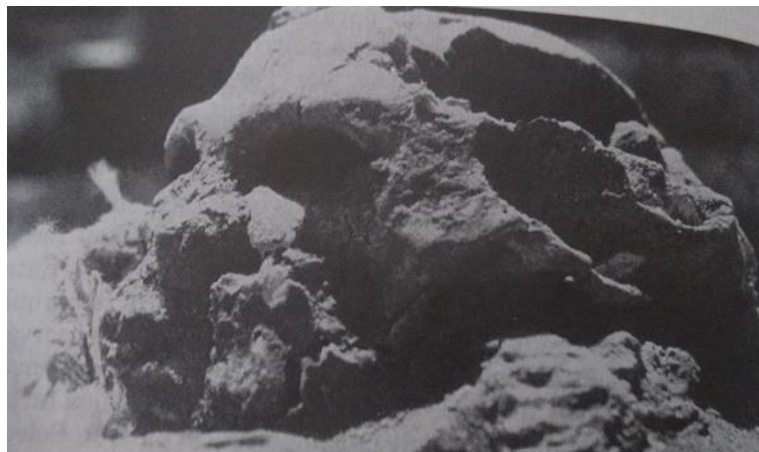

Figura 1: Crani de la resta Shanidar I (procedent de Defleur, 1993).

L'esquelet estava cobert per blocs de pedra calcària de mida portàtil. Entre els blocs de l'acumulació, els excavadors varen notar la presència de molts ossos de mamífers,

encara que molt fragmentats. A més a més, també varen localitzar restes de carbó i nombrosos fragments de sílex (Defleur, 1993, 151-168). Just a sota de les restes òssies, Solecki va descobrir, com a mínim, dues llars.

En un primer moment, Solecki va caracteritzar la mort d'aquest individu com un accident causat per un despreniment de roques des de la part superior de la cova. Finalment, Solecki va decantar-se per una solució intermèdia entre la mort accidental i l'enterrament intencional. Solecki va explicar en una conferència que tingué lloc el 1973 que, segons ell, aquest individu va morir pel despreniment de roques mentre estava parat sobre el terra de la cova, probablement mirant cap endavant. El despreniment de roques que va matar a l'individu Shanidar I va succeir a causa d'un col·lapse menor en el sostre de la cova. El cos no va quedar totalment cobert per roques, tot i la fortalesa de l'impacte. En caure cap enrere, el cos va girar cap a la dreta, immobilitzat el seu braç dret. El seu braç dret i la mà esquerra varen portar-se cap enrere en un gest de protecció. D'aquesta manera quedarà aixafada la columna vertebral i les costelles. Alhora, un gran bloc separà el cap i el coll del tronc, i els deixà en posició antinatural. Finalment, Solecki explica com, per ell, els ossos de mamífers i algunes pedres podrien haver actuat com part d'un banquet funerari.

Un altra explicació possible és la que dóna l'arqueòleg Alban Defleur. Per ell, la posició del crani indica que aquest individu va ser enterrat en una fossa i que, dins d'aquesta, el cap descansava sobre l'extrem occidental. Segons Defleur, el cos estaria estirat panxa en l'aire, amb el cos lleugerament inclinat sobre el costat dret, el braç esquerre doblegat, la mà sobre el pit i amb les cames estirades (Defleur, 1993, 151-168). La fossa seria primerament omplerta amb sediments i després coberta amb blocs mitjans, en els quals es varen col·locar diversos ossos. Posteriorment, l'esfondrament de la part superior de la cova sobre el mateix enterrament, trencaria i destrossaria diversos ossos de la resta humana, fet que explicaria la posició de les extremitats inferiors (Defleur, 1993, 151-168).

Finalment, la resta presenta l'absència de diversos ossos de l'avantbraç dret i l'extremitat distal de l'húmer dret, així com el caràcter patològic de la clavícula, l'escàpula i l'húmer dret que no varen desenvolupar-se de forma normal (Defleur, 1993,

151-168). Aquest fet va portar a concloure a T. Stewart que aquest individu va ser sotmès a una amputació terapèutica.

3.3 Shanidar II

Aquesta resta correspon a un home d'entre 20 i 30 anys i fou descobert el 23 de maig del 1957, mentre que tenia lloc la neteja de la secció oest. L'esquelet s'ha datat d'entre 60.000 i 45.000 anys d'antiguitat. La resta està composta pel crani, la mandíbula, diverses vèrtebres, dos omòplats, una tibia i una clavícula. El crani mirava en direcció est, la part superior del cap en direcció sud i la mandíbula en direcció nord (Defleur, 1993, 151-168).

El crani, el qual estava aixafat, descansava sobre una pedra de 8x12 cm, mentre que un còdol relativament gran es trobava sobre l'os temporal esquerre (Defleur, 1993, 151-168). Com que l'esquelet de Shanidar II es va descobrir durant l'última setmana d'excavació, en aquell moment només va extreure's el crani i uns pocs ossos accessibles des de la secció. La resta de l'esquelet es va mantenir al seu lloc i no s'excavaria fins tres anys després.

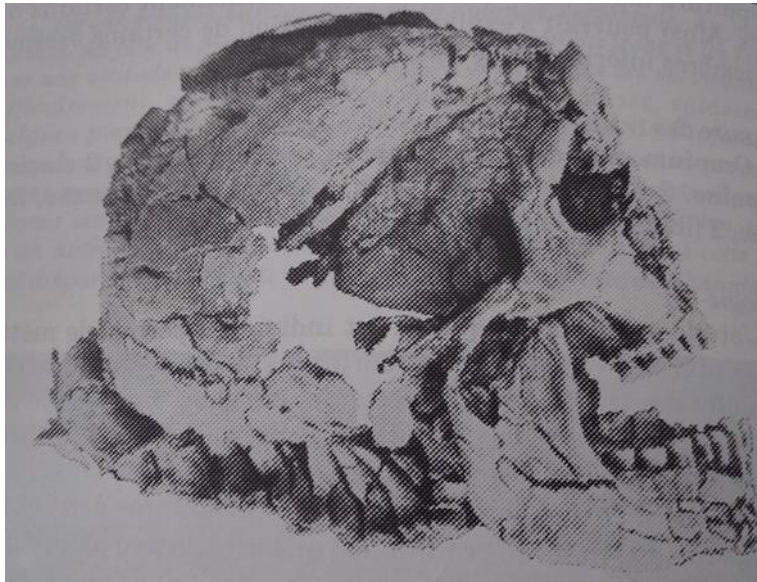

Figura 2: Representació del crani de la resta Shanidar II (procedent de Defleur, 1993.)

A partir d'una reconstrucció dels fets, sembla que Shanidar II va morir a causa de l'impacte d'una esllavissada de terra. Aquesta esllavissada fou seguida d'una esllavissada més gran que no va aconseguir arribar al difunt (Defleur, 1993, 151-168). Segons sembla, sobre el cos va dipositar-se una petita col·lecció de pedres, i a sobre d'aquesta, un gran foc. Dins el fogar varen desenterrar-se diverses puntes mosterianes, en una posició que Solecki va descriure com difícilment accidental.

Encara que la resta està representada per uns pocs ossos, és molt probable que l'individu fos enterrat. No se sap res sobre la posició respectiva dels ossos, amb l'excepció que el crani descansava sobre el costat dret. Per la posició de les vèrtebres cervicals, s'evidencia una ruptura intencionada de les connexions de la columna cervical (Defleur, 1993, 151-168). Sembla que la part superior del cos podria haver estat col·locada sobre una superfície pavimentada, ja que el crani descansava sobre una pedra i els ossos del coll estaven en una àrea delimitada per pedres (Defleur, 1993, 151-168). A diferència de Shanidar I, Shanidar II fou cobert directament per pedres, sense adició prèvia de terra.

3.4 Shanidar III

Aquesta resta fou descoberta prèviament a la troballa de Shanidar I i II, però fou reconeguda com a humana posteriorment a Shanidar I i II, per això el seu número de sèrie. Les restes pertanyen a un home de més de 40 anys. La resta està composta per diverses dents, vèrtebres, el sacre, múltiples costelles, dues clavícules, dos omòplats, dues espatlles, dos cúbits i un radi, ossos de les mans, ossos dels malucs, dues tíbies, dos peronés i ossos dels peus.

La resta fou exhumada en el transcurs de dues temporades i va descobrir-se durant les campanyes de neteja. Les restes, les quals foren excavades el 1957, s'ubicaven 5,43 m per sota del nivell 0 del quadrat B9. En la primera part de l'excavació, la resta només estava representada per quatre dents, dos superiors i dos inferiors, el tronc i membres inferiors. La resta va completar-se el 1960 amb diverses costelles, una escàpula, múltiples vèrtebres i alguns fragments de membres superiors.

L'esquelet estava tancat en un conjunt de terra argilosa i groguenca, juntament amb blocs de pedra calcària. Les cames estaven doblegades contra el tronc. L'angle format entre el tronc i les extremitats inferiors indica que l'individu estava estirat sobre el seu costat dret, amb les extremitats superiors en direcció est i les inferiors en direcció oest (Defleur, 1993, 151-168). A un metre al sud de l'esquelet, en una bossa de terra similar, es varen descobrir diversos fogars apilats uns sobre d'altres.

T. Stewart va descobrir una incisió a la costella. A través d'un estudi via raigs X, va concloure que la incisió corresponia a una ferida feta amb un instrument de fusta de secció rectangular. A través d'aquest descobriment, Solecki va construir la teoria que Shanidar III havia sofert una lesió durant una lluita amb veïns hostils i que s'estava recuperant d'aquesta quan va morir per l'esllavissada.

Figura 3: Shanidar III en els sediments de la cova (procedent de *Smithsonian National Museum of Natural History*, 2022).

3.5 Shanidar IV

Shanidar IV, una resta d'home adult d'aproximadament 30 anys, fou descoberta el 3 d'agost del 1960 per Ralph Solecki. Aquesta resta es trobava a prop d'una estalagmita i estava coberta per 0,50 m de pedra calcària i graves, que limitaven el nord i l'est del possible nínxol. L'esquelet fou datat d'entre 80.000 i 60.000 anys d'antiguitat. La resta està composta per un crani, una mandíbula, múltiples vèrtebres, un sacre, diverses costelles, dos omòplats, dos cúbits i dos radis, ossos de les mans, ossos dels malucs, un fèmur, una ròtula, dos peronés i ossos dels peus.

El cos restava estirat en direcció oest, amb el cap en direcció sud. La mà dreta estava sobre l'avantbraç esquerre i la mà esquerra estava a l'altura de la cara (Defleur, 1993, 151-168). Els membres inferiors estaven en molt mal estat de conservació, tot i que les evidències indiquen que estarien flexionats, amb els talons tocant els ossos de la pelvis.

Hi havia una capa de calç sobre un gran nombre d'ossos, que va acabar cimentant tots els ossos del braç (Defleur, 1993, 151-168).

Quan es va desenterrar l'esquelet de Shanidar IV, es varen prendre sis mostres per l'anàlisi de pol·len, tres del sòl marronós sobre el qual descansava la resta (304, 313 i 314) i tres del sòl clar que rodejava i cobria el cos (315,326,371) (Leroi-Gourhan, 1998). Aquestes últimes mostres no diferien de les restes de pol·len de les capes superiors i inferiors. De les tres restes del sòl marronós, dues (313 i 314) es varen distingir de la resta per les seves característiques particulars. Aquestes característiques varen fer pensar que aquests pòl·lens no havien arribat a terra en ordre dispers, sinó que havien estat introduïts en grup en estat de flor (Defleur, 1993, 151-168). La pregunta és, qui hauria dipositat aquestes flors? Rosegadors i orenetes freqüenten la cova, però cap d'aquestes espècies hauria portat les flors senceres per dipositar-les en una mateixa ubicació (Leroi-Gourhan, 1998). En aquest grup s'inclou un mínim de vuit espècies botàniques diferents. La mostra 304, encara que amb menys proporció, també tenia contingut en flors, moltes de les espècies compartides amb les presents en la mostra 313. Les determinacions botàniques, les quals foren realitzades per Willem van Zeist, reflecteixen que les principals espècies en forma de flor corresponen a milfulles, herba comuna amb flors groguenques o blanques, floravies, amb flors grogues, muscaris, flors de color blau fosc, seneci, de flors grogues i, per últim, malves reials, de flors vermelles a blanques (Leroi-Gourhan, 1998). Totes aquestes espècies presenten flors petites de colors vius. Tot i la determinació d'aquestes tres plantes, dos pòl·lens varen quedar sense determinar. També destaquen un gran nombre de pòl·lens de *Malvaceae* (Malvàcies), tot i que es troben de forma aïllada (Defleur, 1993, 151-168). A causa de la presència d'aquestes espècies, els experts han determinat que aquestes podrien haver estat introduïdes a la tomba en forma de fullaraca.

Gràcies a la presència d'aquestes flors s'ha pogut determinar que Shanidar IV fou enterrat entre els mesos de maig i juliol, època de florida d'aquestes plantes a les muntanyes del Zagros (Defleur, 1993, 151-168).

Per a l'arqueòleg Alban Defleur, la quantitat de pòl·lens trobats, juntament amb la seva gran diversitat i estat de fossilització, evidencia que aquestes flors varen ser dipositades al mateix temps que l'individu Shanidar IV. En un inici, el descobridor de la resta, Ralph Solecki, va pensar que, d'igual manera que amb les restes anteriors, aquest individu hauria estat assassinat i enterrat accidentalment sota el col·lapse del sostre de la cova. El 1971, gràcies als resultats obtinguts de l'anàlisi del pol·len, reconsiderant la naturalesa del sòl i la presència d'un possible nínxol, va estimar que la caiguda dels blocs no fou la responsable de la mort de Shanidar IV i altres individus associats, sinó que aquesta resta, juntament amb altres, havien estat enterrades i cobertes amb terra del sòl de la cova.

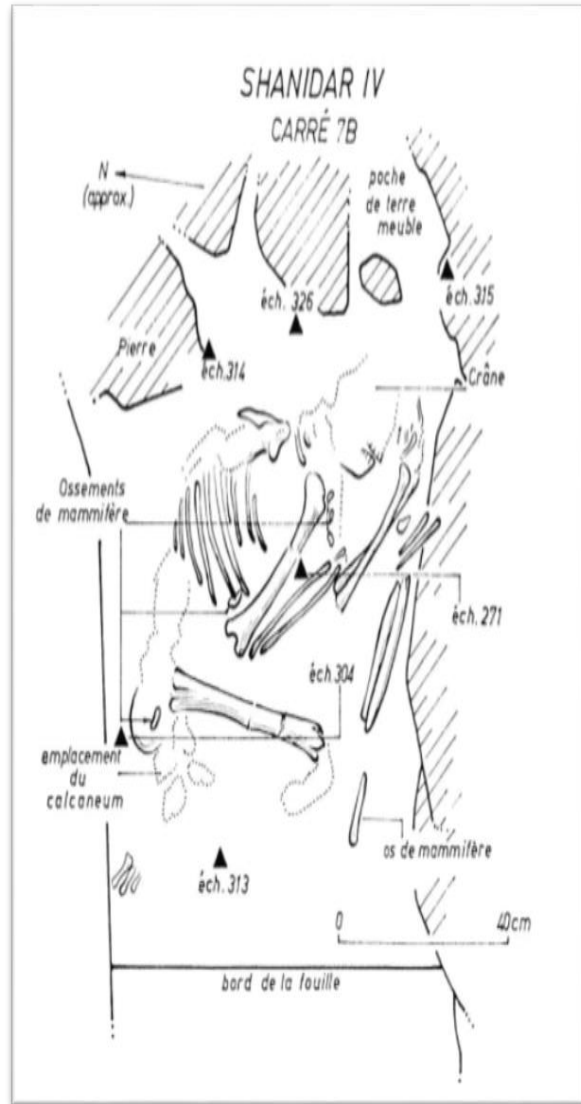

Figura 4: Shanidar IV en el seu llit de pedra i les ubicacions de els mostres pol·líniques (procedent de Leroi-Gourhan, 1998).

Els experts determinen que l'aspecte de l'esquelet, les relacions anatòmiques respectades i la presència de blocs de pedra delimitant la fossa són evidències suficients per demostrar que aquest individu fou enterrat intencionalment (Defleur, 1993, 151-168). A més a més, la troballa de pòl·lens de flors en la tomba sembla indicar que els companys de Shanidar IV varen portar les flors voluntàriament al lloc de sepultura de Shanidar IV. Això pot suposar un indici del fet que els neandertals practicaven ritus funeraris als seus difunts i ajudaria a posar fi a la creença, per part de molts

investigadors, del fet que els *Homo neanderthalensis* eren menys evolucionats que els humans moderns pel que fa a la consciència i desenvolupament cognitiu.

3.6 Shanidar V

La resta anomenada com Shanidar V fou descoberta cinc dies després de la descoberta de Shanidar IV, en el quadrat A9, a 0,50 m per sota de la resta Shanidar III. S'ha determinat que aquesta resta correspon a un mascle adult de més de 40 anys. La resta fou datada al voltant de 46.000 d'antiguitat. La resta està composta per un crani, múltiples vèrtebres, diverses costelles, una escàpula, dos cúbits i un radi, ossos de les mans, ossos dels malucs, dues pelvis, una tíbia i un peroné.

L'estratigrafia indicaria que Shanidar I i Shanidar V, que es trobaven separats per 30 cm, serien contemporanis (Defleur, 1993, 151-168).

L'esquelet es trobava estirat en un espai d'aproximadament 60 cm d'alçada, descansava sota pedres, en una matriu sorrenca i argilosa que contenia carbó vegetal (Defleur, 1993, 151-168). Segons els experts, la connexió anatòmica hauria estat pertorbada pels successius habitants de la cova. L'esquelet es trobava amb les extremitats inferiors doblegades, les extremitats superiors flexionades i les mans recolzades sobre els genolls. Es creu que l'individu estava en una posició contreta en el moment de la mort, segurament ajupit, quan fou colpejat per una esllavissada de roques, probablement la mateixa que va posar fi a la vida de Shanidar I (Defleur, 1993, 151-168). Sobre l'esquelet varen trobar-se evidències de llar juntament amb un foc, que fou interpretat per Solecki com la marca d'una festa funerària celebrada en honor del difunt. Associat a l'enterrament va localitzar-se una gran mandíbula de mamífer.

Per a Alban Defleur, l'aspecte de l'esquelet indica clarament que allò fou un enterrament intencionat, acompanyat d'una possible ofrena funerària, que després seria cobert amb blocs de pedra calcària i sediments.

3.7 Shanidar VI, VIII i IX

Durant el procés d'alliberament de l'esquelet de Shanidar IV, els excavadors varen descobrir un húmer aixafat. En assabentar-se del fet que els dos húmer de Shanidar IV ja havien estat descoberts i desenterrats, varen adonar-se que aquest pertanyia a un

altre individu adult que varen batejar com Shanidar VI (Defleur, 1993, 151-168). Durant el desenterrament de Shanidar IV, molts dels ossos de Shanidar VI varen desorganitzar-se i caigueren a terra.

Mentre això succeïa, es varen trobar les restes d'un nou individu, un nen que s'anomenarà Shanidar IX.

Fou durant el setembre del 1962 quan, durant el procés de neteja de les restes, que T. Stewart va adonar-se que els ossos que originalment s'havien atribuït a un sol individu, Shanidar VI, en realitat pertanyien a dos subjectes femenins incomplets i desconnectats anatòmicament (Defleur, 1993, 151-168). El nou subjecte aparegut va anomenar-se Shanidar VIII.

Cal destacar que, durant l'anàlisi de la tomba de Shanidar IV, Ralph Solecki va proposar la teoria que la tomba on va dipositar-se Shanidar IV contenia prèviament tres esquelets, un nen i dues dones. Així, doncs, les restes de Shanidar VI, VIII i IX pertanyerien a la tomba on va enterrar-se posteriorment Shanidar IV. Per la posició de les restes òssies, sembla que el nen, Shanidar IX, fou dipositat el primer, seguit pels dos individus femenins.

És poc probable que la presència de les restes d'aquests quatre individus (Shanidar IV, VI, VIII i IX) amuntegats uns a sobre dels altres, sigui fruit de la casualitat, ja que els mosterians varen enterrar allí als individus de forma successiva sense saber si allí ja hi havia algú enterrat prèviament (Defleur, 1993, 151-168). Per Defleur, aquest amuntegament de cadàvers no pot ser fortuït i ha de ser, o bé resultat d'un enterrament múltiple de quatre persones, o bé una successió d'enterraments individuals o múltiples en un lloc destinat a l'enterrament.

Malauradament, no tenim cap prova que ens faci decantar per una o altra hipòtesi, ja que ambdues tenen un bon plantejament i se sustenten en proves empíriques.

L'inventari de restes que varen trobar-se:

- Shanidar VI: un crani, dues espatlles, dos cúbits i dos radis, ossos de les mans, ossos dels malucs, dos fèmurs, una pelvis, dues tíbies, dos peronés, múltiples dents i ossos dels peus.

- Shanidar VIII: un crani, dues espatlles, un radi, ossos de les mans i ossos dels peus.
- Shanidar IX: múltiples vèrtebres.

3.8 Shanidar VII

Aquest esquelet pertany a un nadó d'aproximadament nou mesos i fou descobert el 1953. Aquesta resta correspon a l'individu més antic del jaciment. La resta està composta per un crani, múltiples dents, diverses vèrtebres, el cúbit, ossos de les mans, un fèmur, una tibia, ossos del peu i un conjunt de costelles.

L'enterrament ocupava un espai de 31 cm de llarg i 19 cm d'ample, amb 4 cm de gruix (Defleur, 1993, 151-168). Es trobava 8 cm per sobre d'un llit de cendres color gris clar. Varen localitzar-se trossos de carbó a la terra circumdant.

El nen fou descobert en posició flexionada, amb el cap mirant en direcció nord. Tots els ossos descoberts presentaven connexió anatòmica. Els ossos de cames i peus estaven estesos sobre el costat dret, en direcció oest. Els ossos del braç estaven flexionats cap el costat dret. El cap, el qual estava fortament aixafat, mirava cap amunt. Les restes òssies, excepte les extremitats, estaven en molt mal estat de conservació. Es creu que originalment, les cames haurien estat doblegades cap a dalt, però que aquestes s'haurien desplaçat cap a baix a causa de la pressió exercida per la terra dipositada sobre la resta. Els ossos de les extremitats superiors estaven molt malmesos, però varen quedar evidències suficients dels ossos de la mà dreta per determinar que els dits d'aquesta mà estaven tancats, amb el palmell cap amunt. El cinturó pelvià i les vèrtebres estaven molt mal conservats i no varen poder salvar-se, igual que les costelles, les quals varen desaparèixer.

No va trobar-se cap aixovar funerari a prop de l'esquelet. Les connexions anatòmiques són una evidència d'enterrament intencionat del nadó.

4. El jaciment de Dederiyeh

4.1. Descobriments i excavació de la cova

La cova de Dederiyeh, descoberta el 1987, es localitza a Síria, concretament a la vall d'Afrin.

El projecte que impulsà el descobriment de jaciments en la zona de la vall d'Afrin es titulà *A Distribution Survey of Pleistocene Paleolithic Sites in the Northern Dead Sea Rift Valley*. Al llarg dels primers mesos del projecte, principalment entre el mes d'agost i setembre, els investigadors del projecte, juntament amb Adel Abdul-Salam de la Universitat de Damasc, es dedicaren a recórrer la zona a investigar, localitzant diversos llocs prometedors: quatre coves amb zones a l'aire lliure datades del paleolític mitjà, dues coves datades del paleolític superior i una cova datada del mesolític. Les localitzacions d'edat més moderna són un indicatiu de com a la vall continuava havent-hi presència humana rere l'extinció dels neandertals. La cova de Dederiyeh va representar el descobriment més important del projecte. Aquesta gran cova va localitzar-se en un penya-segat que pertany al uadi anomenat Dederiyeh. L'entrada del uadi tenia una amplada d'aproximadament 15 m i l'interior de la cova tenia una profunditat de 60 m amb una amplada màxima de 40 m. Una altra característica a destacar de la cova, a part de les seves dimensions, és la presència al seu interior d'una xemeneia natural, la qual actua com una segona entrada. Per aquest motiu, la cova va anomenar-se Dederiyeh, que en kurd significa dues entrades.

Al llarg de les franges de prova es varen trobar entre 1989 i 1990 una acumulació de material arqueològic. Part d'aquest material arqueològic foren instruments lítics que varen associar-se a dos grups diferents. La primera associació d'indústria lítica va relacionar-se a la classe natufiana del mesolític llewantí, la qual va trobar-se a l'entrada de la cova, i la resta d'indústria lítica va associar-se al grup del mosterià llewantí, gràcies a les llargues proporcions dels instruments lítics. Aquestes restes es varen localitzar a la zona principal d'excavació, a la part del darrere de la cova, associades amb diversos fragments aïllats d'esquelets neandertals que varen localitzar-se en les excavacions preliminars.

A partir del 1993, concretament en el mes d'agost, un grup japonès-sirià d'excavadors, que va unir-se al projecte al llarg d'aquell any, va descobrir un individu humà paleolític fossilitzat. Aquestes restes òssies pertanyeren a un nen neandertal d'aproximadament dos anys que va viure durant el paleolític mitjà, és a dir, fa entre 200.000 i 40.000 anys (Akazawa & Muhesen, 2003). Tot i que ja havien aparegut restes òssies de neandertals a la zona, l'esquelet de l'infant, anomenat com enterrament 1, suposà tot un descobriment, ja que era el primer cop que apareixia un esquelet d'un nen neandertal gairebé complet i trobat en el seu enterrament original. Una segona troballa d'importància fou el 1997, quan es localitza un segon esquelet infantil de neandertal que permeté, per primera vegada a Síria, realitzar una reconstrucció de la cara d'un nen d'aquesta espècie. Rere aquests descobriments, la popularitat del jaciment i les restes allí localitzades anaren en alça i, gràcies a la importància concedida a les restes, especialment a l'anomenat com Nen Neandertal de Dederiyeh (enterrament 1), totes varen traslladar-se durant un any al Japó, on un seguit d'especialistes es dedicaren a la neteja i reconstrucció d'aquestes.

4.2. Dederiyeh 1

El 1993, va trobar-se a l'àrea principal d'excavació, a la part del darrere de la cova, un enterrament quasi complet d'un infant neandertal. El nen, d'uns dos anys aproximadament, va trobar-se en el dipòsit mosterià anomenat capa 11, el qual es troba a 1,5 m sota la superfície del quadrat D-6. Va representar el primer esquelet de nen neandertal de la cova de Dederiyeh, amb un gran estat de conservació i molts dels ossos articulats en la seva posició original (Akazawa et al., 1995).

L'enterrament núm. 1 es va trobar sota el fons pla de la fossa, la qual mesurava 2,5 m de diàmetre i 1,5 m de profunditat. El conjunt de la fossa no era homogeni, contenia dos elements arqueològics principals: grans quantitats de sílex desgastats i trencats del paleolític mitjà, juntament amb diversos fragments de ceràmica, associats al període de l'arameu tardà.

El nen fou enterrat en un dipòsit mosterià i es trobava estirat sobre la seva esquena, amb els braços estesos i les cames doblegades (Akazawa & Muhesen, 2003). A l'enterrament també va trobar-se, una llosa rectangular de pedra calcària col·locada a la part superior del cap del nen, juntament amb una peça triangular de sílex situada al costat del cor. La majoria de les restes facials de l'esquelet estan malmeses i la mandíbula, així com els ossos de braços i cames, estava desplaçada. El nen va enterrar-se en un lloc dins la cova on la família, probablement, continuà vivint (Akazawa & Muhesen, 2003). Si el cos no s'hagués enterrat en una fossa sepulcral profunda, els ossos haguessin anat trencant-se gradualment, s'haurien dispersat i haurien estat remoguts pels animals que transitaren la cova.

Figura 5: Dederiyeh 1 (procedent de Akazawa & Muhesen, 2003).

Es considera que el nen localitzat a l'enterrament 1 va trobar-se en la seva posició original d'inhumació. L'element trobat al costat del cor suggereix, segons els experts Akazawa i Muhesen, un aixovar funerari, però no podem saber amb certesa si és veritat.

Les restes del crani són limitades, però el neurocrani i la mandíbula es presenten ben conservats. L'edat del nen s'ha estimat entorn dels dos anys, basant-se en les peces dentals.

El crani presenta diversos trets compartits amb nens neandertals d'Europa i Àsia de l'est. Segons els experts Akazawa i Muhesen, les característiques cranials del Nen de Dederiyeh (Dederiyeh 1) representen clarament els trets neandertals: perfil arrodonit de la volta cranial, gruix cranial major que la longitud de la sutura cranial, aparició d'un complex morfològic com la fossa suprainiana i el torus occipital, pla nugal més espaiós

en l'escama occipital, forma anteroposterior allargada del forat màgnum, desenvolupament relatiu de l'eminència juxtamastoidea contra la apòfisis mastoide, cresta mastoidal, apòfisi estiloide i forat estilomastoidal disposats mig lateralment, orifici orbital alt i rodó, apòfisi frontal de l'os zigomàtic llarga i prima, pont nasal ample i protuberant, símfisi mandibular retreta, foràmens mentals multiplicats, la cresta de l'escotadura mandibular millor connectada amb el cap mandibular (Akazawa & Muhsen, 2003).

Aquests trets morfològics, clarament diferenciats dels humans moderns, podrien ser trets comuns en els infants neandertals.

Figura 6: Reconstrucció de l'esquelet de Dederiyeh 1 (procedent de Akazawa & Muhsen, 2003).

Com que les restes òssies del Nen de Dederiyeh varen associar-se amb el mosterià llevantí, va comparar-se la morfologia cranial i va discutir-se en el context de la dicotomia entre neandertals i els primers humans anatòmicament moderns de Skhul-Qafzeh. Tanmateix, els resultats de les comparacions han permès concloure als experts que, tot i que les restes són d'un nen de dos anys, l'individu Dederiyeh 1 pot considerar-se membre d'una població neandertal molt diferent de la població anatòmicament moderna de Skhul-Qafzeh (Akazawa & Muhsen, 2003).

4.3. *Dederiyeh 2*

El 1997 va trobar-se un altre fòssil d'homínid a la cova. L'esquelet va trobar-se al dipòsit mosterià denominat com capa 3, a uns 50 m de la superfície del quadrat D-8 de la principal zona d'excavació.

Les restes de l'homínid, un esquelet parcial, varen trobar-se en una fossa de 70x50 m i 25 m de profunditat. La fossa es localitza a la part més baixa de la capa 3. En el farcit marronós de la fossa varen trobar-se 14 tipus de sílex mosterians, associats amb més de 100 ascles residuals i nombrosos fragments d'ossos d'animals. La fossa podria ser

l'evidència més esperada d'una arquitectura mortuòria i els ossos humans allí trobats podrien ser les restes d'un enterrament intencional que ha estat pertorbat.

Encara que la majoria d'ossos no estaven articulats en la seva posició original d'enterrament, les diverses parts de l'esquelet podrien assignar-se a un mateix individu. Es considera així pels experts perquè tots els ossos presenten un mateix estat de desenvolupament, basat en la mida i el procés d'ossificació. El patró de danys i la raó de trencament i dispersió dels ossos no són clars, encara que la raó podria ser l'acció de l'aigua o dels animals de la cova (Akazawa & Muhesen, 2003).

Els experts han estimat l'edat de Dederiyeh 2 d'entre 2,5 i 1,9 anys si es tractés d'un exemplar masculí i d'entre 2,5 i 1,8 si es tractés d'un esquelet femení. Tot indica que el cos podria haver estat enterrat intencionadament.

Figura 7: Crani de Dederiyeh 2 (Chip Clark, Smithsonian Institution, procedent de Smithsonian National Museum of Natural History, 2022).

5. El jaciment d'Amud

5.1. Descobriments i excavació de la cova

La cova d'Amud està situada en els marges de la falla del mar Mort, a uns 5 km al nord-oest del mar de Galilea, Israel. Enfilada en un penya-segat rocós d'uns 30 m sobre el llit del uadi Amud, a una altitud de 110 m per sobre del nivell del mar, la cova consta d'una gran terrassa, i una càmera interior més petita.

Fou excavada per primera vegada als anys seixanta del segle XX. El jaciment va tenir ocupació paleolítica que, segons s'afirma, data de la transició entre paleolític mitjà i superior. Aquesta datació va basar-se en les característiques dels utensilis lítics trobats i en les anàlisis paleontològiques. Un esquelet d'homínid complet, encara que mal conservat, i fragments de 3 altres individus varen associar-se amb les troballes paleolítiques. Els individus de la cova d'Amud són majoritàriament considerats neandertals, però la regió anatòmica més diagnòstica d'aquest grup, el terç mig facial, està incompleta: va reconstruir-se a partir de la resta Shanidar I.

L'excavació original va revelar una seqüència estratigràfica composta per dues unitats. La unitat superior A consisteix en fragments de ceràmica i utensilis de sílex, en un conjunt de terres i argiles dipositades varies vegades, juntament amb alguns pous històrics que van modificar la unitat subjacent B. Aquesta última compren quatre capes, de les quals tres (B1, B2, B4) estan constituïdes per agrupacions de concrecions calcàries i terres negres, i contenen artefactes lítics i restes faunístiques. La capa B4 és arqueològicament estèril i està composta per graves calcàries. Les concrecions calcàries varen identificar-se, mitjançant anàlisis micromorfològiques i sedimentològiques, com a horitzons de cendres fonamentades en condicions mineralògiques prístines. Les terres negres varen identificar-se com llims cremats sense indicis de processos edàfics.

Durant les temporades 1991-1994, l'excavació va estendre's nord i al sud de la rasa original. Com que l'excavació de la rasa original va tallar la continuïtat física entre les zones, el marc estratigràfic va concebre's per separat per cadascuna de les tres zones d'excavació. La capa B3, que podia seguir-se de forma continuada per tot el jaciment, va servir com a nivell estratigràfic de referència i va permetre correlacionar les unitats

estratigràfiques entre les diferents zones. A l'àrea A, varen reconèixer l'existència dels horitzons 6-7 a la capa B1 i els horitzons 8-10 a la capa B2.

La profunditat total dels jaciments del paleolític mitjà a Amud arriba a uns 4 m aproximadament, però cap dels perfils conservats mostra la seqüència estratigràfica completa. Aquesta acumulació mostra diversos fets importants.

- El primer episodi d'assentament a la cova està representat per una extensa deposició de sediments antropogènics i cendrosos (capa B4), originalment associats amb llars. El gruix de la capa B4 varia d'un sector a un altre, romanent en la majoria dels casos en el rang de 30-50 m, amb l'excepció del quadrat N-015 que és de 80 m. El material intacte es troba a l'àrea C, on les cendres conserven les formes originals, ovalades i rodones, de les llars. Segons els experts, l'acumulació de cendres de la capa B4 va produir-se en un context de cova tancada, com indica l'absència de substàncies externes no calcàries com llims, argiles i terres.
- La deposició de la capa B3 representa un període d'inactivitat ocupacional a la cova d'Amud, encara que la seva duració no pot estimar-se a partir del registre estratigràfic. Les runes angulars que caracteritzen aquesta capa provenen de les excavacions de la cova. La capa B3 té un gruix de fins a 15 m en la part occidental de l'àrea B i de fins a 70 m en la zona C. La deposició d'aquesta capa denota l'inici del col·lapse del sostre de la cova.
- A les cendres llimoses de la capa B2 es van trobar grans blocs despresos del terra i les parets, fet que indica que el procés d'esfondrament del sostre va continuar en la deposició d'aquesta capa, mentre l'ocupació humana s'estenia per tota la cova. Aquesta capa tenia un metre de profunditat en l'àrea A, però només la meitat de gruix en les àrees B i C.
- Els dipòsits de la capa B1 només varen trobar-se en la depressió nord de la cova (àrea A), on el seu gruix oscil·la entre 70 i 80 m. La cimentació de les cendres de la paret de la cova va ser causada pel degoteig d'aigua.

La deposició de la capa B1 fou seguida d'un llarg període d'activitat erosiva. A l'àrea B hi ha indicis de canalització que va tallar els sediments acumulats de la capa B2.

- Va produir-se un procés de deposició de sediments durant l'edat del bronze mitjà, quan varen tenir lloc diverses ocupacions efímeres al llarg del segle V a.C.
- L'últim episodi de canalització considerable va produir-se després de l'excavació del 1960, quan va formar-se una nova base sedimentària local i els sediments procedents de la unitat A i la unitat B varen enfondre's a la rasa.

Diversos autors han assignat el conjunt lític d'Amud a la fase Tabun B. Aquesta fase tecnològica es caracteritza per una producció monòtona i estandarditzada de puntes Levallois, obtingudes mitjançant una estratègia de talla convergent i recurrent, i fines ascles Levallois despreses de nuclis d'un eix o preparats radialment. Els conjunts lítics procedents de les tres capes arqueològiques d'Amud presenten certa variabilitat. El conjunt de la capa B1 compren un alt índex laminar i una escassetat d'espècimens curts i de base ample entre les puntes Levallois, encara que el mètode de talla unipolar convergent Levallois és el predominant. Les mostres de les capes més antigues, analitzades per Ohnuma, es caracteritzen per baixes freqüències de làmines i altes freqüències de talla Levallois centrípeta, encara que les freqüències de puntes són similars a les observades a la capa B1. S'assemblen més a les indústries assignades a la fase del mosterià llevantí.

De les restes de 18 individus recuperats a Amud, 15 procedien de contextos del paleolític mitjà, tots ells situats a la zona nord de l'excavació. La distribució estratigràfica d'aquestes restes ocupa les capes B1 i B2, amb un únic espècimen en la capa B4. Tres individus presenten característiques diagnòstiques que els defineixen com neandertals, dos dels quals, presenten trets d'haver estat enterraments intencionats:

- Amud 1: esquelet d'un home adult, datat entorn uns 55.000 anys d'antiguitat, que va trobar-se el juliol del 1961 per l'equip d'arqueòlegs d'Hisashi Suzuki. Aquesta resta va trobar-se a la part superior de la capa B1. La cara està malmesa i no pot ser reconstruïda. La mandíbula està relativament completa. La columna vertebral i les costelles estan relativament ben preservades i els ossos llargs, la pelvis, l'escàpula i l'estèrnum estan incomplets.
- Amud 7: Es tracta d'un esquelet parcial d'un nadó, d'aproximadament deu mesos d'edat, que va localitzar-se l'any 1992 sota la direcció de Yoel Rak i Erella Hovers i va datar-se entorn els 61.000 d'antiguitat. L'esquelet va recuperar-se de la part

superior de la capa B2, just sota el contacte amb la base de la capa B1. La resta va trobar-se estirada sobre el seu costat dret, directament sobre el llit de roca, en un petit nínxol en la paret nord de la cova. El crani està destrossat i només l'occipital, el parietal i els ossos temporals són presents.

5.2. *Amud I*

Amud I és un esquelet quasi complet, datat entorn els 53.000 anys d'antiguitat, que va dipositar-se en els sediments de l'última capa del jaciment. Fou descobert el juliol del 1961 per Hisashi Suzuki. La robustesa general de l'esquelet es classificaria dins els termes generals dels neandertals europeus clàssics, i la part del pubis superior, llarga i estreta, també es correspondria amb trets neandertals (Hovers et al., 1995). Tot i això, l'estatura de l'esquelet s'assemblaria més a la dels humans moderns.

El crani d'Amud I, el qual estava orientat en direcció nord-oest, és llarg, ample i baix, amb un nas especialment gran i una cara també gran (Hovers et al., 1995). Presenta un prognatisme facial pronunciat, amb un paladar i una mandíbula inferior grans. L'ós occipital presenta un torus occipital distintiu; el torus és horitzontal, dividit en dues parts distintives en ambdós costats de la línia mitjana i està acompanyat per la típica fossa suprainiana. L'apòfisi mastoide presenta un tret distintiu, l'anomenat pels experts com *distinctive tubercular mastoideum*, un tret neandertal (possiblement compartit amb l'*Homo erectus*) que ha estat observat en altres individus. La mandíbula presenta altres trets neandertals, entre ells un ampli espai retromolar, els foràmens mentals situats sota el primer molar i la combinació de dents frontals grosses amb dents posteriors petites. La cresta de l'arcada mandibular arriba fins al còndil mandibular, tret que, segons els experts, només apareix en neandertals i preneandertals europeus (Hovers et al., 1995).

Suzuki va observar en el crani una barreja de trets arcaics i característiques avançades i va interpretar que els caràcters neandertals menys pronunciats, en comparació amb mostres de l'Europa occidental, situaven a Amud I en la línia evolutiva directe entre les espècies arcaiques de Tabun i Shanidar, d'una banda, i els humans moderns de Qafzeh-Skhul, de l'altra. A causa d'aquesta interpretació i diverses característiques taxonòmiques de l'esquelet, l'estatus taxonòmic d'aquest individu ha estat objecte de debat i ha estat reinterpretat diverses vegades com un neandertal no clàssic. No obstant això, avui dia s'accepta Amud I com un humà neandertal, tot i presentar diversos trets compartits amb els primers humans anatòmicament moderns.

Figura 8: Sepultura d'Amud I (procedent de Defleur, 1993).

5.3. *Amud 7*

Amud 7 és un conjunt de restes fòssils neandertals corresponents a un infant de deu mesos. Fou descobert per Yoel Rak el 1992 i fou datat entorn d'uns 61.000 anys d'antiguitat.

Amud 7 és l'altre homínid de la cova d'Amud que va permetre, gràcies al seu alt grau de conservació, una avaluació taxonòmica. En aquest cas, tampoc va conservar-se la cara, però altres elements anatòmics varen servir per diagnosticar el taxó de l'exemplar. La falta de mentó l'exclou de pertànyer al grup dels humans moderns de la zona.

Amud 7 té un torus occipital pronunciat, la posició de la cresta mandibular és central respecte el còndil mandibular i el forat màgnum és llarg i d'una amplada comuna (Hovers et al., 1995). La mandíbula d'Amud 7 presenta un grau inusual d'hipertròfia de les fibres pterigoides medials posteriors-superiors mitjançant un prominent tubercle pterigoide medial a la superfície interna de la branca mandibular. D'igual manera que Amud I, el seu cap estava orientat en direcció nord-oest (Hovers et al., 1995).

6. El jaciment de Tabun

6.1. Descobriments i excavació de la cova

La cova de Tabun es localitza a l'escarpa occidental de la muntanya del Carmel, a l'inici del Uadi El-Mughara i forma part, juntament amb altres coves com Skhul o Jamal, del parc nacional *Nahal Me'arot Nature Reserve*.

La cova fou ocupada de forma intermitent durant el paleolític inferior i mitjà, fa entre 500.000 i 40.000 anys. Durant el transcurs d'aquest llarg període, varen acumular-se a la cova dipòsits de sorra, llims i argila fins a crear una profunditat total de 25 m. Les excavacions d'aquest jaciment suggereixen que aquest presenta una de les seqüències d'ocupació humana més llarga del període llevanti.

Els dipòsits més antics i baixos de la cova contenen grans quantitats de sorra marina. Aquest fenomen, acompanyat de les restes de pol·len localitzades, ens proposen un clima relativament càlid en aquella època. Els nivells superiors de la cova consisteixen principalment en llims i argiles, que ens indica que durant aquest període va prevaldre un clima fred i humit. En aquesta capa varen trobar-se restes materials de cultura mosteriana (fa uns 200.000-45.000 anys), predominant les eines petites fetes amb sílex i, majoritàriament, realitzades amb la tècnica Levallois. El gran nombre d'ossos de daina localitzats en aquesta capa podrien indicar que la cova de Tabun, i la seva obertura en forma de xemeneia, podria actuar com una trampa natural.

La cova fou excavada per primera vegada entre 1929 i 1934 per l'arqueòloga Dorothy Garrod. Garrod va dividir la seqüència estratigràfica en sis nivells culturals diferents, des del taicià basal (capa G), passant per l'acheulià tardà (capa F), l'acheulià yabrudia (capa E), el levalloise-mosterià inferior (capes D i C) i el levalloise-mosterià superior (capa B) (Jelinek et al., 1973). Tres dels estrats varen atribuir-se al paleolític mitjà, cadascun dels quals representa una fase diferent del període. Durant el 1930, l'excavació va mostrar un seguit de restes humanes als estrats B i C, corresponent a aquest últim nivell la troballa de l'enterrament neandertal anomenat Tabun C1 i una mandíbula anomenada Tabun C2 (Jelinek et al., 1973). En tot el conjunt del jaciment, es va localitzar un crani, una mandíbula, vèrtebres, costelles, una escàpula, dues clavícules, un estèrnum, dues

espatlles, un radi, dos cúbits, ossos de la mà, ossos dels malucs, dos fèmurs, dues tíbies, dos peronés i diversos ossos del peu (Defleu, 1993).

Posteriorment de la campanya de Garrod, varen produir-se dues campanyes més d'excavació dirigides per Arthur Jelinek entre 1967 i 1972 i per A. Ronen entre 1975 i 2003. Tal com ens explica Jelinek, l'objectiu de la seva campanya d'excavació era recuperar informació que permetés una millor comprensió de les relacions cronològiques entre la llarga seqüència humana de Tabun i altres jaciments amb seqüències humanes més breus com Skhul i Qafzeh. Un altre objectiu era esclarir els problemes de cronologia i adaptació cultural mitjançant la recuperació de proves mediambientals en associació amb les diferents indústries de Tabun. Jelinek va excavar una secció esglaonada de 10 m a la secció realitzada per Garrod, corresponent al paleolític inferior i al paleolític mitjà, mentre que Ronen va excavar les capes paleolítiques inferiors de la cova. Una darrera campanya d'excavació va iniciar-se el 2017, dirigida per la Universitat de Haifa i la Universitat de Tel-Aviv.

6.2. Tabun C1

Des del punt de vista antropològic, l'estrat C va resultar ser la capa més rica i interessant, ja que en aquest va descobrir-se un esquelet complet, que se situava a 0,35 m per sota del límit de l'estrat C.

La resta anomenada Tabun C1, correspon a un esquelet d'una dona neandertal d'aproximadament trenta anys (Defleur, 1993, 118-123). L'esquelet fou datat amb una antiguitat d'entre 120.000 i 100.000 anys. Aquesta resta va localitzar-se a l'entrada de la cova, i tenia el cap lleugerament orientat cap a l'est. El crani de Tabun C1 descansava sobre la seva part posterior, amb la mandíbula enfonsada en el pit. El braç esquerre estava doblegat formant un angle recte i l'avantbraç apuntava cap a l'esquerra (Defleur, 1993, 118-123). El braç dret, que es va trobar incomplet, descansava al costat del cos, amb la mà sobre la pelvis. Les cames, les quals restaven separades entre elles, estaven lleugerament flexionades, amb els genolls girats cap a l'esquerra (Defleur, 1993, 118-123).

El cos fou enterrat en terra de foguer, una terra rica en carbó i restes de cuina, tot i que no va trobar-se cap mena d'objecte que semblés expressament col·locat a prop del difunt, és a dir, no trobem elements que puguin formar un possible aixovar funerari i tampoc hi havia evidències d'una fossa funerària (Defleur, 1993, 118-123). Al sud de l'esquelet localitzem un enorme bloc de pedra calcària, caigut del penya-segat. Tot i que, en el moment de la descoberta, la part superior del bloc es trobava un metre per sobre de l'esquelet, es creu que el bloc ja devia situar-se a prop del difunt en un origen, ja que la base d'aquest es trobava profundament enterrada en l'estrat D (Defleur, 1993, 118-123).

Figura 9 : La sepultura de Tabun *in situ* (procedent de Defleur, 1993).

7. El jaciment de Kebara

7.1. Descobriments i excavació de la cova

La cova de Kebara es localitza a l'escarpa occidental de la muntanya del Carmel, al nord-oest d'Israel, a uns 60 o 65 m per sobre del nivell del mar i a uns 13 km al sud del Uadi el-Mughara. L'escarpa de Kebara i de les muntanyes adjacents, estan constituïdes per pedra calcària cristal·lina del període cenomanià i pedra calcària litogràfica del turonià (Bar-Yosef et al., 1992).

La primera visita a la cova de Kebara va realitzar-se el 1927. Basant-se en les excavacions dutes a terme al jaciment el 1930, 1951-1965 i des de 1982, sembla que la cavitat mesura uns 26 m de llargada i uns 20 m d'amplada. El sostre de la part del darrere mesura uns 18 m d'alçada.

La primera aproximació a la cova de Kebara la realitzà Moshe Stekelis el 1927, però aquesta primera aproximació no va poder continuar per falta de fons monetari (Bar-Yosef & Meignen, 2007). El 1930 Dorothy Garrod va excavar una trinxera a Kebara. Allí localitzà restes natufianes i, sota aquestes, un conjunt microlític desconegut que posteriorment s'anomenarà kebarià. Garrod va convidar a l'excavació a Francis Turville-Petre. La jornada va tenir una durada de tres mesos i fou dirigida per l'Escola Britànica d'Arqueologia a Jerusalem i per l'Escola Americana de Recerca Prehistòrica de Harvard. Les excavacions de Turville-Petre varen estendre's per tota la superfície de la cova, arribant l'àrea d'excavació a uns 300 m² i una profunditat mitjana d'aproximadament 3 m. L'excavació va finalitzar a per l'abrupta mort de Turville-Petre i de la seva companya d'excavació Mrs. C. A. Baynes.

Les excavacions varen continuar a partir del 1951 en mans de Moshe Stekelis, en una campanya que durà fins al 1965, l'objectiu de la qual era localitzar *in situ* les restes natufianes i del Kebarià del jaciment. Malauradament, l'entrada de la cova va patir una esllavissada que impedí a Stekelis localitzar els conjunts prehistòrics en la seva estratigrafia original. Dins la cova, Stekelis va excavar una trinxera transversal en la qual localitzà majoritàriament restes mosterianes. En aquesta campanya, el gran

descobriments foren les restes esquelètiques d'un nadó d'uns 8 o 9 mesos (Kebara 1 o KMH1), localitzades en una capa datada d'uns 50.000-60.000 anys.

La campanya més important que va donar-se a la cova de Kebara, dirigida per un projecte multidisciplinari franco-israelià, va iniciar-se el 1982 i finalitzà el 1990. Fou durant aquesta campanya quan, el 1983, l'arqueòleg Ofer Bar-Yosef va localitzar un esquelet parcial d'homínid. Aquest conserva una part considerable del tors (columna vertebral, costelles i pelvis) i alguns ossos dels braços, encara que no es conserva ni el cap ni les extremitats inferiors. Amb el fi de separar les restes humanes de la sèrie natufiana de les restes paleolítiques mitjanes, en aquesta excavació va emprar-se una denominació específica, KMH (*Kebaran Mousterian Hominid*) per referir-se a les restes mosterianes. Així, doncs, l'esquelet mosterià infantil localitzat el 1965 va anomenar-se KMH1 i l'esquelet adult descobert el 1983, KMH 2. Aquesta última resta, datada en aproximadament uns 58.000 anys d'antiguitat, també va anomenar-se pels arqueòlegs com Moshe, en honor a l'arqueòleg Moshe Stekelis, qui excavà en el jaciment fins a la seva mort el 1967.

En conclusió, les excavacions que tingueren lloc a la cova de Kebara, Israel, varen deixar en evidència un llarg nombre de restes humanes associades amb el context arqueològic del mosterià (Tillier et al., 2003). D'aquesta manera, va localitzant-se la primera resta, corresponent a un esquelet infantil incomplet, el 1965 i la segona el 1983, corresponent a un esquelet adult.

7.2. Kebara 1 o KMH 1

La resta anomenada *Kebaran Mousterian Hominid 1*, correspon a un esquelet infantil, d'un nen d'aproximadament set mesos de vida. Aquesta resta fou desenterrada l'any 1965 per Moshe Stekelis, a la cantonada nord-oest del quadrat A16, a una profunditat d'entre 6,83 i 6,90 m, corresponent amb la unitat 16 (Defleur, 1993, 172-178).

D'aquesta resta es van recol·lectar un total de 13 dents que pertanyen al maxil·lar superior, juntament amb elements cranials, falanges i una tibia (Defleur, 1993, 172-178). Al costat de l'esquelet varen aparèixer tres pedres i una dent de rinoceront, fet que

podria indicar-nos que es tractaria d'un enterrament intencional. L'esquelet del nen fou remougut intacte de la massa terrestre en la qual va localitzar-se.

El tractament d'aquesta resta en el laboratori va permetre recol·lectar la mandíbula, la clavícula esquerra, un gran nombre de costelles, vèrtebres, la major part del membre inferior dret i un húmer. A causa de la prematura mort de Moshe Stekelis, el descobridor de KMH1, el 1967, la troballa d'aquesta resta neandertal fou molt mal publicada, fet que comporta que avui dia quedin grans llacunes respecte al descobriment de la resta. Algunes d'aquestes grans llacunes corresponen a preguntes com, quina era la posició original de l'esquelet? Es varen respectar les connexions anatòmiques? Hi havia una fossa funerària? Com s'explica l'absència de determinats membres del cos? Quin era el lloc i la posició de les roques i la dent de rinoceront en relació amb l'esquelet? Aquestes i altres preguntes varen quedar-se sense resposta per la mala gestió de la publicació del descobriment. Tot i això, que totes les restes hagin estat trobades en una superfície restringida i amb el que sembla un possible aixovar funerari indicarien que es tractaria d'un enterrament intencionat.

7.3. *Kebara 2 o KMH 2*

L'esquelet anomenat *Kebaran Mousterian Hominid 2* o Moshe fou descobert el 1983. Fou datat amb termoluminescència entre 61.000-59.000 anys d'antiguitat i entre 64.000-60.000 per ressonància d'espí electrònic.

El gran estat de conservació dels ossos d'aquest esquelet indica un enterrament intencionat. La posició de les extremitats superiors suggereix que el cos fou dipositat a la tomba abans que aparegués el *rigor mortis* (Bar-Yosef & Meignen, 2019). Alguns científics creuen que el cos fou retirat de la tomba rere el seu enterrament, però no es coneix el motiu.

Els sediments que formaven l'interior de la fossa funerària eren d'un color groguenc, mentre que els sediments exteriors presentaven un ennegriment. La resta es trobava estirada panxa en l'aire en una orientació general est-oest, i no hi havia crani. La mà dreta estava situada sobre la cavitat toràcica, a l'alçada de l'escàpula esquerra. La mà esquerra estava una mica més avall, a l'alçada de les vèrtebres lumbars. Les vèrtebres

cervicals estaven en seqüència atòmica, amb l'atles (primera vèrtebra cervical) situada entre les branques de la mandíbula. La mandíbula estava inclinada cap a la columna vertebral, indicant que el crani de l'esquelet estava, originalment, inclinat cap endavant (Bar-Yosef & Meignen 2019). El cap se situava, doncs, en un nivell lleugerament més alt que la resta del cos, en el cantó nord-est de la fossa i en una posició antinatural. En la seva posició original, segons Bar-Yosef, el cap estaria orientat en sentit oest.

Seguint les explicacions que va donar Bar-Yosef en una conferència que tingué lloc el 1992, l'húmer dret estava girat cap endins, amb la cara lateral cap amunt. La part dreta de l'os del maluc estava anatòmicament ben posicionat i no s'havia produït la típica caiguda lateral rere la descomposició de la carn. Aquestes observacions indiquen que el costat dret del cos estava recolzat contra la paret nord de la fossa, fet que limitava el moviment dels ossos, que sol produir-se durant la descomposició dels teixits tous. La majoria de les connexions anatòmiques continuaven intactes. Tampoc hi havia indicis de col·lapse de la cavitat toràcica rere la descomposició dels teixits tous. La posició dels components que formen la cintura escapular i l'obliquïtat de la clavícula esquerra indiquen que les espatlles estaven contretes lleugerament cap amunt. Totes aquestes observacions suggereixen que el cos va descompondre's en una fossa emplenada i que el pou d'enterrament era més profund a l'alçada del tòrax.

Com s'ha mencionat amb anterioritat, Moshe no té crani. Una de les hipòtesis que varen estudiar els especialistes era la possibilitat que aquest fos arrencat per un animal, ja que a l'interior de la cova s'han trobat diversos ossos amb marques de carnívor. L'estudi d'aquesta hipòtesi va concloure que, per la posició de la mandíbula, l'os hioide i el tercer molar superior dret, el crani no va poder ser arrencat per un carnívor. A més a més, no varen trobar-se fragments cranials, que haguessin aparegut si el crani hagués estat manipulat per un carnívor. Per Bar-Yosef, també

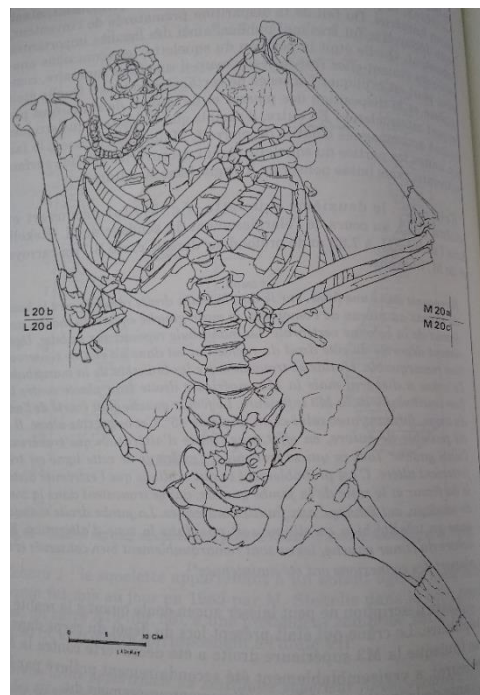

Figura 10: Representació de l'esquelet de Kebara 2 o KMH 2 (procedent de Defleur, 1993).

sembla poc probable que el desplaçament del crani fos causat per processos post deposicionals. L'examen de la zona d'enterrament va mostrar la continuïtat de la sedimentació antropogènica de nombroses xemeneies rere l'enterrament, amb carència d'indicis de participació d'aigua, ja fos en forma d'escorrentia des de l'entrada de la cova o com a degoteig des del sostre. Tots aquests episodis haurien estat fàcils d'identificar en el context dels dipòsits sobre la tomba. Totes les observacions suggereixen que el crani fou extirpat per un humà rere la desintegració completa dels lligaments atlanto-occipitals. Segons aquesta explicació, el cas de Moshe podria tractar-se del primer cas registrat, en context mosterià, d'intervenció humana posterior en un enterrament primari.

Dins la fossa funerària, varen localitzar-se nombrosos objectes lítics i alguns ossos. Tot i això, la distribució d'aquests elements indicaria que aquests formarien part del rebliment de la fossa, que va excavar-se en una zona rica en artefactes lítics i restes òssies.

Fixant-se en el grau d'ossificació, els canvis morfològics en l'articulació condro-costal, el desgast dental i la morfologia de la pelvis, Bar-Yosef va determinar que Moshe seria un mascle adult d'entre 25 i 35 anys.

8. Discussió

Un cop elaborada l'anàlisi de cadascun dels jaciments i la interpretació de les restes presents en ells, ens endinsarem en l'explicació, de forma individual, dels motius pels quals determinades restes poden interpretar-se o no com un enterrament intencionat per part dels humans neandertals.

Com s'ha mencionat amb anterioritat, els criteris que emprarem per a la determinació o no d'un enterrament són els proposats per l'expert Alban Defleur (1993), i són els següents:

- Context de l'esquelet i estat de conservació.
- Posició de l'esquelet i articulació dels membres.
- Presència o no d'un clot o forat.
- Presència de mobiliari funerari o aixovar.

8.1. Shanidar

En aquest jaciment ens trobem amb nombrosos enterraments intencionats. A continuació es farà una síntesi, de cadascuna de les restes identificades, dels motius pels quals s'interpreten aquestes troballes com a possibles enterraments intencionats per part dels humans neandertals.

- Shanidar I: la resta de Shanidar I se situaria en un punt entremig d'una mort accidental i un enterrament intencionat. Es creu que aquest individu va morir a causa d'una esllavissada de roques del sostre de la cova. Aquesta esllavissada va matar l'individu, però no va cobrir per complet el cos, fet que va permetre un enterrament posterior a la defunció. Seguint les explicacions dels experts Solecki i Defleur, és possible que aquesta resta fos enterrada en una fossa per la posició del crani. Molts dels ossos es trobaren articulats i en una posició que podria indicar-nos un possible tractament posterior a la mort, com la mà i l'avantbraç creuats sobre el pit. A més a més, juntament amb aquesta resta s'han localitzat nombrosos ossos de mamífers i pedres col·locades estratègicament, que han estat interpretades com un senyal de banquet funerari.

Així, doncs, Shanidar I reflectiria un enterrament intencionat ocasionat per una mort accidental. Això pot evidenciar-se perquè compleix diversos criteris determinats pels investigadors: possible existència d'una fossa, posició de l'esquelet i articulació dels membres i presència de mobiliari funerari, en aquest cas en forma de restes que indiquen un possible banquet funerari.

- Shanidar II: tot i que la resta de Shanidar II està representada per uns pocs ossos i no sabem la seva posició ni articulació, aquesta podria interpretar-se com una sepultura premeditada. Shanidar II es tractaria d'un enterrament intencionat, en primer lloc, perquè els indicis ens indiquen un posterior tractament de la resta rere la seva mort. Un exemple d'això és la delimitació de l'àrea d'enterrament de la part superior del cos amb pedres. A més a més, sobre el cos va trobar-se una petita col·lecció de pedres i a sobre, un fogar, dins el qual varen localitzar-se diverses puntes mosterianes. La col·locació de les pedres sobre el cadàver i l'enterrament de puntes mosterianes, en una posició rarament accidental, indicarien un tractament del cadàver posterior a la mort de Shanidar II, a més de poder tractar-se d'un possible aixovar funerari.

Així, doncs, aquesta resta ha pogut determinar-se com a enterrament d'acord amb els criteris del context de l'esquelet i gràcies a un possible mobiliari o aixovar funerari.

- Shanidar III: aquesta troballa correspondria a una inhumació meditada basant-nos en el seu estat de conservació, ja que només podria presentar una conservació tan bona si aquesta hagués estat enterrada intencionalment. A més a més, l'esquelet va localitzar-se sepultat en una massa de terra argilosa i groguenca que podria tractar-se d'una fossa funerària.

En conclusió, es tractaria d'un enterrament intencionat basant-se en els criteris de conservació de les restes i en la presència d'una possible fossa funerària.

- Shanidar IV: tot en aquesta resta indica un enterrament intencionat. En primer lloc, ens trobem amb l'existència d'una fossa o nínxol, el qual es creu que fou construït pels humans, ja que presenta delimitacions fetes amb pedra calcària i graves. En segon lloc, l'aspecte de l'esquelet i les relacions anatòmiques respectades indicarien una sepultura premeditada de l'individu, pel fet que, si no, l'estat i aspecte de l'esquelet seria molt diferent, es presentaria molt més

deteriorat. En tercer lloc, la troballa de pòl·lens de flors sobre la tomba sembla indicar que els companys de Shanidar IV varen portar les flors voluntàriament a la tomba, fet que indicaria la pràctica de ritus funeraris que començarien amb l'enterrament del difunt i el posterior recordatori d'aquest portant flors a la tomba.

En aquest cas, la resta compliria amb els següents criteris: presència de fossa funerària, posició de l'esquelet i alt grau d'articulació dels membres, bon estat de conservació i possible aixovar funerari.

- Shanidar V: les restes òssies de Shanidar V presenten un molt bon estat de conservació, fet que actuaria com a primer indicatiu d'un enterrament intencionat, ja que si no les restes presentarien un aspecte més desgastat. El segon indicatiu d'inhumació és la troballa d'una gran mandíbula de mamífer associada amb la tomba, que pels experts actuaria com a aixovar funerari.

La resta compliria amb els criteris de tenir un bon estat de conservació i un possible aixovar funerari.

- Shanidar VI, VIII i IX: tot i que no se sap amb certesa si aquestes restes són l'evidència d'un enterrament múltiple o una successió d'inhumacions individuals o múltiples en un lloc destinat a la sepultura, poden interpretar-se com a enterraments intencionats. Si fos el cas d'un enterrament múltiple, aquestes restes s'haurien d'interpretar com a inhumació premeditada perquè aquestes foren enterrades en un mateix moment i difícilment els tres individus varen morir per una mateixa causa que els sepultés accidentalment a tots tres. Si fos el cas d'una successió d'enterraments individuals o múltiples en un lloc destinat a l'enterrament, s'interpretaria com un enterrament intencionat perquè hi hauria el desplaçament dels cadàvers cap a un lloc destinat exclusivament a l'enterrament, ja no seria un enterrament accidental.
- Shanidar VII: aquesta resta podria determinar-se com a sepultura intencionada gràcies a la gran articulació anatòmica present en els ossos. Tot i que presenten un mal estat de conservació, les restes òssies de Shanidar VII tenen un grau alt d'articulació, fet que només seria possible si el cos hagués estat enterrat intencionalment, ja que si no el més probable és que no presentés tanta

articulació perquè aquesta s'hagués fet malbé, sigui per elements geològics, antròpics o per animals.

En aquest cas es compliria amb el criteri d'un alt grau de connexió i articulació anatòmica.

8.2. Dederiyeh

El jaciment de Dederiyeh presenta clarament dos enterraments intencionats per part dels humans de neandertal.

La resta anomenada Dederiyeh 1 pot interpretar-se clarament com una sepultura intencionada. En primer lloc, podria considerar-se un enterrament pel bon estat de conservació de les restes i per l'elevat grau d'articulació dels seus membres. Això només hauria estat possible si la resta hagués estat enterrada intencionalment, si no els seus membres i ossos presentarien, en general, un pitjor aspecte. En segon lloc, tenim la troballa d'una petita pedra calcària col·locada a la part superior del cap del nen i també una peça triangular de sílex situada al costat del cor que podria interpretar-se com a possibles elements d'un aixovar funerari. A més a més, l'esquelet estava enterrat en una fossa.

En conclusió, aquesta resta compliria amb els criteris de bon estat de preservació i alt grau d'articulació dels membres, possible aixovar funerari i presència de fossa funerària.

La resta coneguda com a Dederiyeh 2 correspondria amb un enterrament intencionat, que segons els experts hauria estat pertorbat. Per a determinar que es tracta d'una inhumació ens basem, en primer lloc, en el bon estat de conservació de les restes, malgrat que hi ha poca articulació dels seus membres a causa d'una pertorbació, i en la presència d'una fossa funerària.

8.3. Amud

Dins d'aquest jaciment, podria considerar-se com enterrament intencionat la resta anomenada Amud I.

Aquesta podria considerar-se així a causa del seu alt nivell d'articulació i connexió anatòmica. Es desconeix si juntament amb aquesta resta va descobrir-se aixovar funerari o si va poder demostrar-se l'existència d'una fossa funerària, però pels experts l'alt nivell de connexió anatòmica és més que suficient per determinar la resta Amud I com un enterrament intencionat.

Aquesta resta compliria amb el criteri de presentar un alt grau de connexió i articulació anatòmica.

8.4. Tabun

Segons els experts, és evident que dins el jaciment de Tabun, la troballa anomenada Tabun C1 correspondria a un enterrament intencionat per part d'un grup de neandertals.

Això pot afirmar-se gràcies a l'alt nombre de connexions anatòmiques i a la posició de l'esquelet, que actuarien com a garantia d'aquest fet. Tot i que durant les excavacions no va localitzar-se cap mena de fossa funerària, la posició del crani recolzat sobre la base sedimentària i la situació de la mandíbula enfonsada en el tòrax semblen indicar que sí que devia existir (Defleur, 1993). És possible que la ubicació de l'enterrament, just al costat d'un gran bloc que podria proporcionar un cert tipus de protecció al difunt, no fos seleccionada a l'atzar.

Aquesta resta compliria amb els criteris d'enterrament gràcies a la posició de l'esquelet i a l'alt grau de connexió anatòmica dels seus membres.

8.5. Kebara

Dins aquest jaciment torbem dues restes, KMH1 i KMH2, que podrien interpretar-se com a enterraments intencionats per part dels neandertals.

La resta *Kebaran Mousterian Hominid* (KMH) 1 podria interpretar-se com una sepultura premeditada d'acord amb dos criteris. El primer és que totes les restes òssies de KMH1

varen localitzar-se en una mateixa superfície que presentava una delimitació feta amb pedres, fet que podria indicar-nos que aquesta fou feta per l'humà. El segon criteri és la troballa d'una dent de rinoceront al costat del cadàver, que podria actuar com a aixovar funerari.

Aquesta resta compliria amb els criteris del context de l'esquelet i presència d'un possible aixovar funerari.

La resta *Kebaran Mousterian Hominid* (KMH) 2 podria interpretar-se com un enterrament intencionat a partir de dos criteris. El primer seria la localització d'una fossa funerària on estava enterrat el cos. El segon criteri seria el bon estat de conservació de la resta, ja que si aquesta no hagués estat enterrada intencionadament el més probable és que els ossos no presentessin un bon estat de conservació ni moltes de les connexions anatòmiques que presenta.

Així, doncs, aquesta resta compliria amb els criteris de gaudir d'un bon estat de preservació i amb l'existència d'una fossa funerària.

9. Conclusions

Gràcies a aquest treball, s'ha pogut comprovar, a través de l'anàlisi de múltiples jaciments del Pròxim Orient, que els humans neandertals de la zona estudiada practicaven la inhumació dels seus difunts i que, per tant, eren conscients de l'existència de la mort com a part del cicle vital. L'anàlisi de diversos jaciments i possibles enterraments presents en ells, combat el pensament del corrent investigador que caracteritzava els *Homo neanderthalensis* com una espècie amb un comportament més tosc i menys desenvolupat pel que fa a la conducta i intel·lectualitat, en comparació dels *Homo* més moderns. L'afirmació, gràcies als estudis i anàlisis realitzades durant aquest treball, d'enterraments intencionats a la zona del Pròxim Orient, significaria que els humans neandertals d'aquella regió tenien una comprensió del simbolisme i l'espiritualitat, i possiblement alguna forma de ritu funerari. Tots aquests fets indicarien que compartirien alguns comportaments i valors amb els *Homo* més moderns.

Abans d'endinsar-se en les conclusions finals del projecte, cal destacar la complexitat del tema d'anàlisi, principalment per l'alt grau de dificultat que presenta l'estudi de l'arqueologia de la mort. Aquesta aproximació i estudi de cada jaciment i les restes allí presents, permeten determinar que els neandertals gaudien d'un alt grau de desenvolupament cognitiu i consciència de l'existència de la mort, un tema digne d'estudi.

L'existència de proves de ritus funeraris realitzats per part dels humans neandertals permet aprofundir en la qüestió d'en quin moment els *Homo* varen prendre consciència de la mort i sobre què podia passar amb el cos un cop ha tingut lloc la defunció. La troballa d'enterraments intencionats duts a terme pels humans neandertals no és més que un exemple del fet que va arribar un moment en el qual les qüestions relatives a la mort varen imposar-se com a prioritat dins les reflexions personals dels neandertals.

Aquesta afirmació suposa la confirmació d'una conscienciació per part dels humans neandertals sobre la mort com a llei natural i fa pensar sobre si aquesta espècie va arribar a creure en una mena de més enllà. En qualsevol dels casos, la consciència sobre la mort deriva en una conducta ritual i, un cop que aquesta està construïda, determina les pràctiques funeràries concretes que caracteritzaran al grup social que les realitza. El

tipus de sepultura, la disposició del cadàver, els objectes que l'acompanyen, etc. són pautes que representen el sistema de pensament funerari que posseeix un tipus de grup determinat. La pauta determinarà els costums correctes i incorrectes a l'hora d'enterrar un individu.

Encara que determinats experts ho han qüestionat, no és possible negar raonablement que la sepultura tenia un significat religiós, tot i que aquest només es tradueixi en la necessitat i la voluntat de mantenir certes relacions amb els difunts. Aquesta necessitat per mantenir una relació amb els seus difunts, implica que els humans neandertals devien tenir una activitat funerària i religiosa específica que reflecteix una certa concepció de la mort i el més enllà. Així, doncs, podria considerar-se als *Homo neanderthalensis* i les seves pràctiques funeràries com la primera petjada religiosa de la humanitat.

A tall de conclusió es realitzarà una breu síntesi dels enterraments analitzats al treball. Les restes que s'han considerat com enterraments intencionats en el jaciment de Shanidar són Shanidar I, Shanidar II, Shanidar III, Shanidar IV, Shanidar V, Shanidar VI, VIII i IX, i Shanidar VII. Aquests enterraments presenten característiques evidents d'intencionalitat, des de l'estat de conservació de les restes i la posició del cadàver fins a la presència d'un possible aixovar funerari i una fossa. Pel que fa al jaciment de Dederiyeh, les restes que presenten un enterrament intencionat són Dederiyeh 1 i Dederiyeh 2. Principalment, es caracteritzen aquestes restes com inhumació pel gran estat de conservació d'ambdós esquelets. A més a més, trobem un possible aixovar funerari acompanyant a Dederiyeh 1 i una fossa en les dues troballes. En el jaciment d'Amud només s'evidenciaria clarament un enterrament intencionat en l'individu Amud I, el qual presenta un alt nivell d'articulació i connexió anatòmica. En aquest jaciment, també s'ha analitzat la resta Amud 7, però no s'han trobat els criteris suficients per a determinar si es tracta d'una inhumació intencionada, ja que les restes són massa poques i petites. Respecte al jaciment de Tabun, aquest només presenta una única resta amb indicis d'enterrament intencionat, Tabun C1. Aquesta troballa es determina com premeditada per la posició del cadàver i l'alt grau de connexió anatòmica que presenta. Finalment, en el jaciment de Kebara, ambdues restes analitzades, KMH1 i KMH2, podrien interpretar-se com sepultures deliberades. KMH1 presenta un context molt

curiós que ens indica la intervenció antròpica, que és un cercle de pedres delimitant la superfície d'enterrament. A més, té un possible aixovar funerari. KMH2 gaudeix d'un molt bon estat de conservació, sumat a l'existència d'una fossa funerària que ens fan determinar-la com premeditada.

Conclouríem, doncs, que en aquest treball s'han estudiat diversos jaciments amb enterraments intencionats, que han pogut caracteritzar-se com a tal perquè presentaven, com a mínim, dos dels criteris de determinació proposats per Alban Defleur (1993). Entre els cinc jaciments analitzats, el més important i ric pel que fa a sepultures deliberades seria el jaciment de Shanidar, en el qual no només hi ha grans quantitats de restes humanes neandertals, sinó que, a més a més, s'exemplifiquen clarament els quatre criteris de determinació exposats per Alban Defleur (1993).

10. Bibliografia

- Akazawa, T. i Muhesen S. (2003). *Neanderthal Burials: Excavations at the Dederiyeh Cave, Afrin, Syria*. Tokyo, KW Publications Ltd.
- Akazawa, T., Muhesen, S., Dodo, Y., Kondo, O., Mizoguchi, Y., Abe, Y., Nishiaki, Y., Ohta, S., Oguchi, T. i Haydal, J. (1995). Neanderthal infant burial from the Dederiyeh cave in Syria. *Paléorient*, 21 (2), 77-86.
- Bar-Yosef, O. i Meignen, L. (2007). *Kebara Cave, Mt. Carmel, Israel: the Middle and Upper Paleolithic archaeology: part 1*. Cambridge, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.
- Bar-Yosef, O. i Meignen, L. (2019). *Kebara Cave, Mt. Carmel, Israel: the Middle and Upper Paleolithic archaeology: part 2*. Cambridge, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.
- Bar-Yosef, O., Vandermeersch, B., Arensburg, A., Belfer-Cohen, A., Goldberg, P., Laville, H., Meignen, L., Rak, Y., Speth, J.D., Tchernov, E., Tillier, A.M. i Weiner, S. (1992). The Excavations in Kebara Cave, Mt. Carmel. *Current Anthropology*, 33 (5), 497-550.
- Defleur, A. (1993). *Les Sépultures Moustériennes*. Paris, CNRS Editions.
- Hovers, E., Rak, Y., Lavi, R., Kimbel, W.H. (1995). Hominid Remains from Amud Cave in the Context of the Levantine Middle Paleolithic. *Paléorient*, 21 (2), 47-61.
- Jelinek A. J., Farrand W. R., Haas, G., Horowitz, A., Goldberg, P. (1973). New excavations at the Tabun cave, Mount Carmel, Israel, 1967-1972 : A preliminary report. *Paléorient*, 1 (2), 51-183.
- Leroi-Gourhan, A. (1998). Shanidar et ses fleurs. *Paléorient*, 24 (2), 79-88.
- Solecki, R. (1957). Shanidar Cave. *Scientific American*, 197 (5), 58-65.
- Solecki, R. (1963). Prehistory in Shanidar Valley, Northern Iraq. *Science*, 139 (3551), 179-193.
- Smithsonian National Museum of Natural History (2022). Shanidar 3- Neanderthal Skeleton. What does it mean to be human. Smithsonian Institution. <https://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/shanidar-3-neanderthal-skeleton> (Consultat el 28 de maig de 2022)
- Smithsonian National Museum of Natural History (2022). Dederiyeh 1. *What does it mean to be human*. Smithsonian Institution.

<https://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/fossils/dederiyeh-1>

(Consultat el 28 de maig de 2023).

- Stewart. T.D. (1977). The Neanderthal Skeletal Remains from Shanidar Cave, Iraq: A Summary of Findings to Date. *American Philosophical Society*, 121 (2), 121-165.
- Tillier, A., Arensburg, B., Vandermeersch, B. i Chech, M. (2003). New human remains from Kebara Cave (Mount Carmel). The place of the Kebara Hominids in the Levantine Mousterian fossil record. *Paléorient*, 29 (2), 35-62.